

GEOGRAFIK NOMLARNING LINGVISTIK VA MADANIY FUNKSIYASI

Haydarova Zarnigor Miraxmedovna,
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20603936>

Annotatsiya. *Mazkur maqolada geografik nomlar — toponimlarning lingvistik hamda madaniy funksiyalari tahlil qilinadi. Toponimlarning til taraqqiyoti, tarixiy xotira, milliy mentalitet va madaniy merosni saqlashdagi oʻrni yoritiladi. Shuningdek, oʻzbek toponimlari misolida geografik nomlarning nominativ, kommunikativ, axborot beruvchi va estetik funksiyalari koʻrib chiqiladi.*

Kalit soʻzlar: *toponim, geografik nom, lingvistika, madaniyat, mentalitet, tarixiy xotira, milliy qadriyat, oʻzbek toponimlari.*

Аннотация. *В данной статье анализируются лингвистические и культурные функции географических названий — топонимов. Подчеркивается роль топонимов в развитии языка, исторической памяти, национальном менталитете и сохранении культурного наследия. Также рассматриваются номинативная, коммуникативная, информативная и эстетическая функции географических названий на примере узбекских топонимов.*

Ключевые слова: *топоним, географическое название, лингвистика, культура, менталитет, историческая память, национальная ценность, узбекские топонимы.*

Annotation. *This article analyzes the linguistic and cultural functions of geographical names - toponyms. The role of toponyms in language development, historical memory, national mentality and preservation of cultural heritage is highlighted. Also, the nominative, communicative, informative and aesthetic functions of geographical names are considered using the example of Uzbek toponyms.*

Keywords: *toponym, geographical name, linguistics, culture, mentality, historical memory, national value, Uzbek toponyms.*

Kirish. L. V. Shulunovanning taʼkidlashicha, toponimlarning informativ funksiyasi nom berish jarayoniga aloqador turli vaziyatlarni aks ettiradi: bu — obyekt nomi bogʻlangan shaxsga boʻlgan munosabat, obyektning oʻziga xos xususiyatlari yoki nom berilishiga sabab boʻlgan voqealar bilan bogʻliq maʼlumotlardir [1.155]. Har bir xalqning tili va madaniyati uning tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bogʻliqdir. Til xalqning milliy xotirasi va maʼnaviy boyligini oʻzida mujassam etuvchi asosiy vosita boʻlsa, geografik nomlar ana shu boylikning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Geografik nomlar yoki toponimlar nafaqat muayyan hududni belgilash vazifasini bajaradi, balki xalqning turmush tarzi, dunyoqarashi, urf-odati va tarixiy xotirasini ham aks ettiradi. Toponimlar qadimgi davrlardan buyon insoniyat hayotida muhim oʻrin egallab kelgan. Kishilar yashab turgan joylariga nom berish orqali tabiat hodisalarini, tarixiy voqealarni, mashhur shaxslarni va ijtimoiy munosabatlarni ifodalaganlar. Shu sababli geografik nomlar lingvistika, tarix, etnografiya, geografiya va madaniyatshunoslik fanlari uchun muhim tadqiqot manbai hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Geografik nomlarning lingvistik va madaniy xususiyatlari ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. O‘zbek tilshunosligida Erkin Begmatov va To‘ra Nafasov o‘zbek toponimlarining semantikasi, etimologiyasi va tarixiy shakllanishini tadqiq qilganlar. Shavkat Rahmatullayev esa geografik nomlarning etimologik jihatlariga e‘tibor qaratgan. Rus olimlari Aleksandra Superanskaya va Vladimir Nikonov toponimika nazariyasini rivojlantirib, geografik nomlarning lingvistik hamda tarixiy funksiyalarini yoritganlar. G‘arb olimlari George R. Stewart va Yi-Fu Tuan esa joy nomlarini madaniy xotira va hududiy identitet bilan bog‘liq holda tahlil qilganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda geografik nomlarning lingvistik va madaniy funksiyalarini o‘rganish uchun bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, tavsifiy metod asosida toponimlarning til xususiyatlari, ma‘nosi va shakllanishi tahlil qilindi. Shuningdek, tarixiy-qiyosiy metod yordamida geografik nomlarning kelib chiqishi va tarixiy taraqqiyoti o‘rganildi. Tadqiqot davomida semantik tahlil metodi orqali joy nomlarining mazmuni va xalq mentaliteti bilan bog‘liqligi yoritildi. Etnolingvistik yondashuv asosida esa toponimlarda xalqning urf-odati, qadriyatlari va madaniy qarashlari aks etishi tahlil qilindi.

Tahlillar va natijalar. Nominativ funksiyasi. M.V. Gorbanevskiy o‘z tadqiqotlarida toponimni zamon va sharoitlarni aks ettiruvchi ijtimoiy belgi sifatida ko‘radi. Geografik nomlar jamiyatdagi o‘zgarishlarga hamohang hamda shu bilan birga barqaror va turli davrlarni boshdan kechiradi, bular tilshunoslar uchun yodgorliklar va qimmatli ma‘lumot manbalariga aylanadi.[2.39] Geografik nomlarning asosiy vazifasi — muayyan hudud yoki obyektning nomlash va uni boshqalardan farqlashdir. Har bir shahar, qishloq, daryo yoki tog‘ o‘z nomiga ega bo‘lib, shu nom orqali aniq identifikatsiya qilinadi. Masalan, Tashkent, Samarkand va Bukhara nomlari muayyan hududlarni bildiradi va ularni bir-biridan ajratishga xizmat qiladi. Toponimlar kundalik muloqot, xaritalar va hujjatlarda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularsiz jamiyatda aloqa va boshqaruv tizimini tashkil etish ancha murakkablashgan bo‘lardi.

Tarixiy-lingvistik funksiyasi. A.Yesemuratov “Xo‘jayli tumani toponimlarining tarixiy-lingvistik taxlili” mavzusida dissertatsiyasida besh-oltita muqaddas ziyoratgohlarni ko‘rsatib o‘tadi.[3.15-16] Toponimlar xalq tilining tarixiy rivojlanishini o‘zida saqlab qoluvchi muhim lingvistik birliklar hisoblanadi. Ko‘plab geografik nomlarda hozirgi kunda kundalik nutqda kam qo‘llanadigan yoki umuman ishlatilmaydigan qadimiy so‘zlar, qo‘shimchalar va til unsurlari saqlanib qolgan. Shu jihatdan joy nomlari til tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, Kosonsoy va Chirchiq kabi nomlarda turkiy hamda forsiy til unsurlari uyg‘unlashgan bo‘lib, bu hol hududdagi tarixiy til aloqalari va madaniy ta‘sirni ko‘rsatadi. Shuningdek, “-kent”, “-soy”, “-tepa”, “-

obod” kabi komponentlar qadimiy leksik qatlamning bugungi kungacha saqlanib qolganini bildiradi. Buni Dehqonobod va Yangiyer kabi toponimlarda ham ko‘rish mumkin.

Axborot beruvchi funksiyasi. Ba’zan oronimlar, ya’ni tog‘, tepa, qum va shu kabi yerning tabiiy geografik xususiyatlarini bildiruvchi so‘zlar ham nekrotoponimlar shakllanishida faol ishtirok etadi. Ularning ayrimlari oykonekrotoponimlar hisoblanib, aholi yashash joylarini ham, shu hududdagi qabristonni ham nomlaydi. Masalan: “*Aqkesek*”, “*Qaraqshiqum*”, “*Qumsangar*”, “*Qirantav*”, “*Taslaq*”, “*Toshto‘ba*”, “*Qizijar*”, “*Iytqiri*” kabi.[4.17]Geografik nomlar nafaqat joyni belgilash, balki o‘sha hududning tabiiy xususiyatlari haqida ham muhim axborot beruvchi manba hisoblanadi. Ko‘pgina toponimlar tabiat bilan bevosita bog‘liq holda shakllangan bo‘lib, ular orqali hududning rel‘efi, iqlimi, suv manbalari, shuningdek, o‘simlik va hayvonot dunyosi haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Masalan, Olmaliq nomi bu hududda olma daraxtlari ko‘p bo‘lganini bildiradi. Buloqboshi esa buloqlar chiqadigan yoki suv manbalari mavjud bo‘lgan joyni anglatadi. Shuningdek, Chortoq nomi ham joyning tog‘li hudud bilan bog‘liq ekanini ifodalaydi.

Kommunikativ funksiyasi. Toponimlar jamiyat hayotida muhim kommunikativ vosita sifatida xizmat qiladi. Ular orqali odamlar o‘zaro muloqot qiladi, joylarni aniqlaydi va turli ijtimoiy jarayonlarni tashkil etadi. Geografik nomlar xaritalarda, rasmiy hujjatlarda, transport tizimida hamda kundalik nutqda asosiy yo‘naltiruvchi belgi sifatida qo‘llaniladi. Masalan, Tashkent yoki Samarkand kabi nomlar orqali insonlar aniq manzilni belgilaydi va bir-biri bilan tushunarli muloqot o‘rnatadi. Toponimlar yordamida hududlar tavsiflanadi, yo‘nalishlar aniqlanadi hamda iqtisodiy va ijtimoiy aloqalar amalga oshiriladi.

Estetik funksiyasi. Ba’zi geografik nomlar nafaqat joyni ifodalash, balki o‘zining ohangdorligi va ma’nodagi go‘zalligi bilan ham ajralib turadi. Bunday toponimlar kishida estetik hissiyot uyg‘otadi, tasavvurni boyitadi va nutqqa badiiy ruh bag‘ishlaydi. Masalan, Shahrisabz nomi “yashil shahar” degan ma’noni anglatib, o‘zida tabiat go‘zalligi va obodlikni ifodalaydi. Shuningdek, Margilan kabi nomlar ham o‘zining tarixiy va madaniy ohangi bilan estetik ta’sir kuchiga ega. Bunday toponimlar badiiy adabiyotda, she’riyatda va xalq og‘zaki ijodida keng qo‘llanilib, asarlardagi obrazlilikni kuchaytiradi hamda ifodaning ta’sirchanligini oshiradi.

Geografik nomlarning madaniy funksiyasi. Geografik nomlar (toponimlar) xalqning madaniy hayoti, tarixiy xotirasi va ma’naviy qarashlarini o‘zida mujassam etgan muhim birliklardir. Ular orqali bir xalqning o‘tmishi, qadriyatlarini va dunyoqarashi haqida keng tasavvur hosil qilish mumkin.

Tarixiy xotirani saqlash. Toponimlar xalq tarixining muhim izlarini saqlab qoladi. Ko‘plab joy nomlari tarixiy shaxslar yoki muhim voqealar bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Masalan, Navoiy nomi buyuk mutafakkir Alisher Navoiy sharafiga qo'yilgan bo'lsa, Beruniy esa olim Abu Rayhon Beruniy nomi bilan bog'liqdir. Bunday nomlar xalqning buyuk ajdodlariga bo'lgan hurmatini va tarixiy davomiylikni ifodalaydi.

Milliy mentalitetni aks ettirish. Toponimlarda xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi va qadriyatlari ham aks etadi. O'zbek xalqiga xos bo'lgan obodlikka intilish, mehnatsevarlik va tabiatga yaqinlik kabi tushunchalar joy nomlarida yaqqol ko'rinadi. Masalan, Xalqobod va Dehqonobod kabi nomlar xalqning farovon hayot va mehnatga bo'lgan munosabatini ifodalaydi.

Diniy va ma'naviy qadriyatlarni ifodalash. O'tmishda ajdodlarimiz diniy bilimga ega bo'lgan insonlarni juda hurmat qilishgan. Islom dini talablarini, uning arkonlarini biladigan, mamlakatga islomni yoyish uchun kelgan ulamolarni *bobo*, *ota* so'zlari bilan e'zozlaganlar.[4.15]Ayrim geografik nomlar xalqning diniy e'tiqodi va ma'naviy qarashlari bilan chambarchas bog'liq. Masalan, Shohimardon kabi toponimlar muqaddas joylar va diniy an'analar bilan bog'liq bo'lib, xalqning ma'naviy dunyosini aks ettiradi. Shu bilan birga, Hazorasp kabi nomlar ham tarixiy-ma'naviy qatlama ega hisoblanadi.

Etnomadaniy merosni saqlash. Geografik nomlar xalqning etnik tarkibi va madaniy merosini saqlovchi muhim manbalardan biridir. Ayrim toponimlar qadimgi urug', qabila yoki elat nomlari bilan bog'liq holda shakllangan bo'lib, bu holat tarixiy-etnografik tadqiqotlar uchun katta ahamiyatga ega. Shu orqali turli davrlardagi ijtimoiy va madaniy jarayonlarni o'rganish mumkin bo'ladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda geografik nomlarning lingvistik va madaniy funksiyalari har tomonlama tahlil qilindi. O'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, toponimlar nafaqat muayyan hududlarni nomlash va ularni farqlash vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va milliy mentalitetini o'zida aks ettiruvchi muhim til birliklaridir. Tahlillar davomida geografik nomlarning nominativ, tarixiy-lingvistik, axborot beruvchi, kommunikativ, estetik hamda madaniy funksiyalari alohida yoritildi. Har bir funksiya toponimlarning jamiyat hayotidagi o'rnini qanchalik keng va ko'p qirrali ekanini ko'rsatadi. Jumladan, toponimlar orqali tilning tarixiy qatlamlari saqlanib qolishi, hududning tabiiy xususiyatlari haqida ma'lumot berilishi hamda xalqning dunyoqarashi va qadriyatlari ifodalanishi aniqlandi.

Shuningdek, geografik nomlar tarixiy shaxslar va voqealar bilan bog'liq holda xalqning o'tmishini saqlab qolishi, diniy va ma'naviy qarashlarini aks ettirishi hamda etnomadaniy merosni avloddan avlodga yetkazishda muhim vosita ekanligi asoslandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шулунова Л. В. Функциональная характеристика онимов как номинативный х единич язычка // Единицы языка и речи. Межвузовский сборник научных трудов. — Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 2005. — Вып

2. Горбаневский М.В. Русская городская топонимия: проблемы ист.- культурного изучения и современного лексикографического описания: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук/Ин-трус.яз. им. АСП. [Текст] / М.В. Горбаневский. – М., 1994. 39 с
3. Есемуратов А. Хўжайли тумани топонимларининг тарихий-лингвистик таҳлили: Филол. фан. б. фалс. докт. (PhD) дисс. автореф. – Нукус, 2022. – С.15-16.
4. YUSUPOV SAN'AT SHUXRATOVICH. QORAQALPOG'ISTON NEKRONIMLARINING SEMANTIK, GRAMMATIK VA MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI: fil. dokt. (PhD) diss. avtorref. –Urganch, 2025.-b.17

